

वेदाङ्गानां महामात्यम् — एकं चिन्तन

डॉ. पुष्पेन्द्र कुमार

एसोसिएट प्रोफेसर, राजकीय महाविद्यालय सलारपुर गढ़मुक्तेश्वर हापुड़ उ०प्र०

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः वेदाङ्गानां महत्त्वं, स्वरूपं, कार्यक्षेत्रं, तथा आधुनिकजीवने तेषां प्रासंगिकतां सम्यक् विवेचयति। वेदाः भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूलाधाराः सन्ति, किन्तु तेषां यथार्थबोधः केवलं पाठमात्रेण न सम्भवति। वेदानां सम्यग्धिगमाय, संरक्षणाय, तथा व्याख्यान्याय ये सहायकशास्त्राणि विकसितानि, तानि “वेदाङ्गानि” इति प्रसिद्धानि। शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम् इति षट् वेदाङ्गानि वेदविद्यायाः आधारस्तम्भाः इव स्थितानि सन्ति। अस्मिन् प्रबन्धे प्रतिपादितं यत् शिक्षा ध्वनिशुद्धेः संरक्षणं करोति, व्याकरणं भाषायाः संरचनां स्पष्टयति, निरुक्तं शब्दानां गूढार्थं प्रकाशयति, छन्दः मन्त्राणां लयतालं रक्षति, कल्पः कर्मविधानं सामाजिकव्यवस्थां च नियोजयति, ज्योतिषं कालगणनां सुनिश्चितं करोति। एतेषां सर्वेषां समन्वयेन वेदज्ञानं सुस्पष्टं, सुसंगठितं, तथा सुलभबोधगम्यं भवति। अतः वेदाङ्गानि केवलं सहायकशास्त्राणि न, अपि तु वेदविद्यायाः प्राणतत्त्वानि सन्ति। अध्ययनस्य अन्यः मुख्यः पक्षः अस्ति—वेदाङ्गानां समष्टिमहत्त्वम्। एतेषां परस्परावलम्बित्वं स्पष्टं दृश्यते। शिक्षाविना उच्चारणदोषः, व्याकरणविना अर्थदोषः, निरुक्तविना गूढार्थाभावः, छन्दोविना स्मरणकठिनता, कल्पविना आचारविच्छेदः, ज्योतिषविना कालविपर्ययः च जायते। अतः एतेषां समुचितसमन्वयः अनिवार्यः अस्ति। अयं प्रबन्धः आधुनिकसन्दर्भे अपि वेदाङ्गानां प्रासंगिकतां प्रतिपादयति। शिक्षाशास्त्रं ध्वनिविज्ञानरूपेण, व्याकरणं भाषाविज्ञानरूपेण, निरुक्तं व्युत्पत्तिविज्ञानरूपेण, छन्दः काव्यसंगीतरूपेण, कल्पः सामाजिकनैतिकविधानरूपेण, ज्योतिषं खगोलविज्ञानरूपेण च अद्यापि प्रचलितम् अस्ति। एतेषां सिद्धान्ताः आधुनिकविज्ञानस्य, शिक्षणपद्धतेः, तथा सांस्कृतिकसंरक्षणस्य मूलाधाररूपेण दृश्यन्ते। अस्मिन् लेखे मानवजीवने वेदाङ्गानां योगदानम् अपि विस्तरेण विवेचितम्। वेदाङ्गज्ञानं बौद्धिकविकासं, तर्कशक्तिं, अनुशासनं, सांस्कृतिकचेतनां, नैतिकमूल्यबोधं च वर्धयति। एतेषां अध्ययनं व्यक्तित्वनिर्माणे, समाजसुदृढीकरणे, तथा जीवनस्य संतुलनस्थापने महत्त्वपूर्णं साधनम् अस्ति। विशेषतः वर्तमानयुगे, यत्र मूल्यविचलनं, असंतुलनं च दृश्यते, तत्र वेदाङ्गज्ञानं जीवनमार्गदर्शकं भवितुं शक्नोति। अन्ततः अयं निष्कर्षः प्रतिपाद्यते यत् वेदाङ्गानि न केवलं अतीतस्य धरोहराः, अपि तु वर्तमानस्य मार्गदर्शकाः, भविष्यस्य च आधारस्तम्भाः सन्ति। एतेषां संरक्षणं, अध्ययनं, तथा प्रसारणं अत्यावश्यकम् अस्ति, यतः एतेषु निहितं ज्ञानं मानवसमाजस्य सर्वाङ्गीणविकासाय अनिवार्यम् अस्ति।

प्रमुख शब्दः वेदाः, वेदाङ्गानि, शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम्, सांस्कृतिकपरम्परा, नैतिकमूल्यानि, बौद्धिकविकासः

प्रस्तावना

वेदाः भारतीयसंस्कृतेः परमं मूलं, प्राचीना ज्ञानपरम्परा, तथा आध्यात्मिकचिन्तनस्य अक्षयः स्रोतः सन्ति। मानवजीवनस्य सर्वेषु आयामेषु—धर्मे, अर्थे, कामे, मोक्षे च—वेदानां महत्त्वं निरन्तरं प्रकाशते। ते न केवलं धार्मिकाचारस्य निर्देशिकाः, अपितु जीवनस्य समग्रदर्शनस्य आधारभूतग्रन्थाः अपि सन्ति। अस्मिन् विश्वे यत् किञ्चित् सत्यम्, ऋतम्, तथा मूल्यप्रधानं तत्त्वम् अस्ति, तत् सर्वं वेदेषु सूक्ष्मतया, गाम्भीर्येण च निरूपितम् अस्ति। अत एव वेदाः न केवलं एकस्य देशस्य धरोहराः, किन्तु सम्पूर्णमानवजातेः सार्वकालिकाः, सार्वभौमिकाः च मार्गदर्शकाः इति मन्यन्ते। वेदानां स्वरूपं बहुविधम् अस्ति। ते मन्त्ररूपेण, सूक्तरूपेण, तथा ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषदादिरूपेण च व्यवस्थिताः सन्ति। एतेषु सर्वेषु भागेषु ज्ञानस्य विभिन्नाः स्तराः दृश्यन्ते—कर्मकाण्डस्य निर्देशः, उपासना, ध्यानम्, तथा परमार्थतत्त्वस्य अनुसन्धानम्। वेदाः मानवस्य बाह्यजीवनं, आन्तरिकजीवनं च सम्यग् संयोजयन्ति। यत्र बाह्यजगतः व्यवहारः, सामाजिकनियमाः, यज्ञसंस्काराः च वर्णयन्ते, तत्रैव अन्तर्मनसः शुद्धिः, आत्मज्ञानस्य प्राप्तिः, तथा ब्रह्मतत्त्वस्य अनुभूतिरेव मुख्यविषयः भवति। वेदानां अध्ययनं तु अत्यन्तं सूक्ष्मं, जटिलं च अस्ति। तेषु प्रयुक्ताः शब्दाः, ध्वनयः, छन्दांसि, तथा प्रतीकात्मकाः अर्थाः सामान्यबुद्ध्या सहसा न अवगन्तुं शक्यन्ते।

यदि कश्चित् केवलं वेदमन्त्रान् पठति, किन्तु तेषां स्वरूपं, उच्चारणं, व्युत्पत्तिं, लयतालं, तथा कालसन्दर्भं न जानाति, तर्हि सः तेषां यथार्थं बोधं न प्राप्नोति। अतोऽस्यां स्थितौ वेदाध्ययनस्य साहाय्याय ये विशेषाः शास्त्रप्रकाराः निर्मिताः, ते एव “वेदाङ्गानि” इति प्रसिद्धाः सन्ति।

“वेदाङ्ग” इति पदस्य गूढार्थः अत्यन्तं अर्थगर्भः अस्ति। “अङ्ग” इति शब्दः शरीरस्य अवयवम् इति बोधयति। यथा शरीरस्य प्रत्येकम् अङ्गं स्वकार्यं कुर्वन् सम्पूर्णशरीरस्य सन्तुलनं, क्रियाशीलतां च रक्षति, तथैव वेदाङ्गानि वेदानां सम्यग्धिगमं, संरक्षणं, तथा प्रसारणं सुनिश्चितयन्ति। यदि एते अङ्गरूपाणि शास्त्राणि न स्युः, तर्हि वेदाः केवलं दुरूहाः, अगम्याः, तथा अव्याख्येयाः ग्रन्थाः स्युः। अतः वेदाङ्गानि न केवलं सहायकानि, अपि तु वेदज्ञानस्य प्राणतत्त्वानि इति अपि उक्तं शक्यते। वेदाङ्गानां आवश्यकता प्राचीनकाले एव अनुभूता आसीत्। ऋषयः ज्ञातवन्तः यत् वेदानां संरक्षणं केवलं लिखितरूपेण न, अपितु श्रुतिपरम्परया, शुद्धोच्चारणेन, तथा यथार्थव्याख्यानेन एव सम्भवति। तस्मात् तेभ्यः विविधाः शास्त्रप्रकाराः विकसिताः, ये वेदानां प्रत्येकं पक्षं व्यवस्थिततया निरूपयन्ति। एतेषां शास्त्राणां समुच्चयः एव वेदाङ्गानि इति कथ्यन्ते। वेदाङ्गानि वेदानां अध्ययनस्य न केवलं साधनानि, अपि तु तेषां रक्षणस्य अपि प्रमुखोपायाः सन्ति। प्राचीनभारते वेदाः दीर्घकालपर्यन्तं केवलं मौखिकपरम्परया संरक्षिताः आसन्। गुरुः शिष्याय मन्त्रान् श्रावयति स्म, शिष्यः तान् पुनः पुनः अभ्यासेन कण्ठस्थं करोति स्म। अस्मिन् प्रक्रियायां यदि किञ्चित् अपि उच्चारणदोषः जायते, तर्हि मन्त्रस्य अर्थः विकृतः भवेत्। अतः शिक्षाशास्त्रस्य निर्माणं कृतम्, यत् प्रत्येकस्य ध्वनेः, स्वरस्य च सूक्ष्मविवरणं ददाति। एवं व्याकरणं शब्दरचनां स्पष्टीकरोति, निरुक्तं तेषां मूलार्थं प्रकाशयति, छन्दः लयतालं रक्षति, कल्पः कर्मविधानं निर्दिशति, ज्योतिषं च कालसमीकरणं करोति। एतेषां सर्वेषां समन्वयेन एव वेदाध्ययनं पूर्णतां प्राप्नोति। वेदाङ्गानि केवलं शास्त्रीयज्ञानस्य सीमायां न तिष्ठन्ति, अपितु तेषां प्रभावः मानवजीवनस्य विविधेषु पक्षेषु अपि दृश्यते। शिक्षाशास्त्रं ध्वनिशुद्धिं, श्रवणकौशलं, तथा एकाग्रतां वर्धयति। व्याकरणं तर्कशक्तिं, विश्लेषणकौशलं च विकसितं करोति। निरुक्तं शब्दानां गूढार्थानां प्रति जिज्ञासां जनयति। छन्दः सौन्दर्यबोधं, स्मरणशक्तिं च संवर्धयति। कल्पः अनुशासनं, कर्तव्यपरायणतां च शिक्षयति। ज्योतिषं कालज्ञानं, निरीक्षणशक्तिं, तथा गणनाक्षमतां च वर्धयति। अतः वेदाङ्गानि मानवस्य समग्रविकासाय अत्यन्तं उपकारकानि सन्ति।

अद्यतनसमये अपि, यद्यपि विज्ञानप्रगतेः कारणात् नूतनाः विषयाः, नूतनाः पद्धतयः च विकसिताः सन्ति, तथापि वेदाङ्गानां मूलतत्त्वानि अद्यापि प्रासंगिकानि सन्ति। ध्वनिविज्ञानं शिक्षाशास्त्रस्य आधुनिकरूपम् अस्ति, भाषाविज्ञानं व्याकरणस्य विस्तारः अस्ति, व्युत्पत्तिविज्ञानं निरुक्तस्य आधुनिकस्वरूपम्, काव्यशास्त्रं छन्दसः परिपाकः, समाजशास्त्रं कल्पस्य विस्तारः, तथा खगोलविज्ञानं ज्योतिषस्य वैज्ञानिकरूपम् इति द्रष्टुं शक्यते। एवं वेदाङ्गानि न केवलं प्राचीनज्ञानस्य स्मारकानि, अपि तु आधुनिकविज्ञानस्य मूलप्रेरणास्त्रोतांसि अपि सन्ति। वेदाङ्गानां महत्त्वं केवलं शास्त्रीयपरिसरे एव न, अपि तु सांस्कृतिकपरम्परायाम् अपि दृश्यते। भारतीयसंस्कृतेः यत् वैशिष्ट्यम् अस्ति—यथा मन्त्रपाठस्य परम्परा, यज्ञसंस्काराः, काव्यपरम्परा, तथा कालगणना—तत् सर्वं वेदाङ्गानां प्रभावेन एव संरक्षितम् अस्ति। यदि वेदाङ्गानि न स्युः, तर्हि एतेषां परम्पराणां संरक्षणं दुष्करं स्यात्। अतः वेदाङ्गानि भारतीयसंस्कृतेः जीवितपरम्परायाः आधारभूततत्त्वानि सन्ति। अस्याः प्रस्तावनायाः मुख्योद्देश्यः अस्ति यत् वेदाङ्गानां महत्त्वं, तेषां आवश्यकता, तथा तेषां व्यापकप्रभावः स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते। वेदाः यद्यपि ज्ञानस्य महासागराः सन्ति, तथापि तेषां गाम्भीर्यं, विस्तारः च तदा एव बोधगम्यः भवति, यदा तेषां सहायकानि वेदाङ्गानि सम्यक् अवगतानि भवन्ति। अतः वेदाङ्गानि न केवलं वेदानां अङ्गानि, अपि तु तेषां प्रकाशकानि, संरक्षकानि, तथा जीवन्तपरम्परायाः धारकाः सन्ति। अन्ततः उक्तं शक्यते यत् वेदाः यथा ज्ञानस्य हृदयम्, तथा वेदाङ्गानि तस्य जीवनप्रवाहस्य नाड्यः इव सन्ति। तेषां समुचितं ज्ञानं विना वेदाध्ययनं अपूर्णं भवति। अतः विद्वद्भिः, अध्येतृभिः, तथा जिज्ञासुभिः सर्वैः अपि वेदाङ्गानां गम्भीरतया अध्ययनं कर्तव्यं, यतः तेषु निहितं ज्ञानं न केवलं अतीतस्य स्मरणम्, अपि तु वर्तमानस्य मार्गदर्शनम्, भविष्यस्य निर्माणम् च करोति।

वेदाङ्गानां स्वरूपम्

“वेदाङ्ग” इति पदं द्वयोः पदयोः— “वेद” तथा “अङ्ग” इति—समासरूपेण निष्पन्नम् अस्ति। अस्य पदस्य अन्तर्निहितः भावः अत्यन्तं गम्भीरः, दार्शनिकदृष्ट्या अपि अर्थगर्भः च अस्ति। “वेद” इति शब्दः ज्ञानस्य, सत्यस्य, तथा ब्रह्मविद्यायाः बोधकः अस्ति; “अङ्ग” इति शब्दः तु शरीरस्य अवयवम्, सहायकतत्त्वम्, कार्यसाधनम् इति च बोधयति। अतः “वेदाङ्ग” इति शब्देन तानि शास्त्राणि निर्दिश्यन्ते, ये वेदानां सम्यग्धिगमे, संरक्षणे, तथा व्याख्याने अनिवार्यसहायकत्वेन कार्यं कुर्वन्ति। यथा मानवशरीरं स्वस्वेषां अङ्गानां समुचितसमन्वयेन एव स्वस्थं, सक्रियं च भवति, तथैव वेदाः अपि तेषां अङ्गभूतानां शास्त्राणां

साहाय्येन एव सम्यग् अवगन्तुं शक्यन्ते। यदि कस्यचित् अङ्गस्य कार्ये दोषः जायते, तर्हि सम्पूर्णशरीरस्य क्रियाशीलता बाध्यते; एवं यदि वेदाङ्गेषु कस्यचित् अभावः अथवा अवबोधदोषः भवति, तर्हि वेदानां यथार्थज्ञानं न सम्भवति। अतः वेदाङ्गानि वेदज्ञानस्य आधाररूपेण, तस्य प्राणतत्त्वस्वरूपेण च स्वीक्रियन्ते। परम्परया वेदाङ्गानां संख्या षट् निर्दिष्टा अस्ति— शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम् इति। एतेषां प्रत्येकं वेदस्य भिन्नं पक्षं निरूपयति, तथा वेदानां अध्ययनं बहुआयामीकृत्य सम्पूर्णतां नयति। एतेषां षट् वेदाङ्गानां स्वरूपं, कार्यं, प्रयोजनं च परस्परं भिन्नं सति अपि, तेषां समष्टिः वेदज्ञानस्य सम्यक् बोधाय अत्यावश्यकम् अस्ति।

शिक्षा नाम वेदाङ्गं ध्वनिविज्ञानस्य मूलरूपम् अस्ति। अस्य मुख्यं कार्यं वर्णानां, स्वराणां, मात्राणां, उच्चारणस्य च शुद्धतां स्थापयितुम्। वेदेषु स्वरभेदस्य अत्यन्तं महत्त्वं दृश्यते—उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः इति भेदाः मन्त्रार्थस्य निर्णायकाः भवन्ति। यदि उच्चारणे लघुदोषः अपि भवति, तर्हि मन्त्रस्य अर्थः विकृतः भवेत्। अतः शिक्षाशास्त्रं वेदाध्ययनस्य प्रथमं, अनिवार्यं च साधनम् अस्ति। कल्पः वेदाङ्गं विधिविधानशास्त्ररूपेण व्यवहियते। अत्र यज्ञानां, संस्काराणां, तथा विविधकर्मणां विधयः सुस्पष्टतया निर्दिश्यन्ते। श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि च अस्य अन्तर्गतानि सन्ति। एतेषु न केवलं धार्मिककर्मणां विधानं, अपि तु सामाजिकजीवनस्य आचारसंहिता अपि निरूप्यते। कल्पशास्त्रं समाजस्य सुव्यवस्थायै, कर्तव्यबोधाय च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। व्याकरणं तृतीयं वेदाङ्गं भाषाशास्त्रस्य मूलाधारः अस्ति। अस्मिन् शास्त्रे शब्दरचनाया नियमाः, धातुरूपाणि, प्रत्ययप्रयोगः, वाक्यसंरचना च विस्तरेण निरूप्यन्ते। व्याकरणस्य ज्ञानं विना वेदवाक्यानां यथार्थार्थबोधः न सम्भवति। अस्य अध्ययनं न केवलं भाषाशुद्धिं वर्धयति, अपि तु तर्कशक्तिं, विश्लेषणकौशलं च विकसितं करोति। निरुक्तं चतुर्थं वेदाङ्गं शब्दानां व्युत्पत्तिविज्ञानम् अस्ति। वेदेषु बहवः प्राचीनाः, दुर्बोधाः च शब्दाः सन्ति, येषां सामान्यप्रयोगः अद्यतनसमये न दृश्यते। तेषां शब्दानां मूलार्थं, व्युत्पत्तिं, तात्पर्यं च ज्ञातुं निरुक्तशास्त्रस्य आवश्यकता भवति। निरुक्तं वेदानां गूढार्थस्य उद्घाटनं करोति, तथा अध्येतृणां जिज्ञासां अपि संवर्धयति। छन्दः पञ्चमं वेदाङ्गं काव्यस्य लयात्मकतत्त्वस्य शास्त्ररूपम् अस्ति। वेदेषु मन्त्राः विविधेषु छन्दोभिः बद्धाः सन्ति—गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती इत्यादयः। छन्दः मन्त्राणां लयतालं, सौन्दर्यं च रक्षति। अस्य ज्ञानं न केवलं श्रवणसौन्दर्यं वर्धयति, अपि तु स्मरणशक्तेः अपि विकासं करोति। ज्योतिषं षष्ठं वेदाङ्गं कालविज्ञानस्य प्रतिनिधिः अस्ति। अस्य माध्यमेन नक्षत्राणां, ग्रहाणां, कालस्य च अध्ययनं क्रियते। यज्ञानां, संस्काराणां च उचितकालः ज्योतिषेन एव निर्धारितः भवति। अयं वेदाङ्गः प्राचीनभारतीयखगोलविज्ञानस्य मूलाधारः अपि अस्ति। अस्य अध्ययनं गणनाक्षमतां, निरीक्षणशक्तिं च वर्धयति। एतेषां षट् वेदाङ्गानां समष्टिः वेदाध्ययनस्य सम्पूर्णतां सुनिश्चितयति। शिक्षया ध्वनिशुद्धिः, व्याकरणेन अर्थस्पष्टता, निरुक्तेन गूढार्थबोधः, छन्दसा लयसंरक्षणम्, कल्पेन आचारविधानम्, ज्योतिषेन कालज्ञानम्—एतेषां समन्वयेन वेदज्ञानं सुसम्पूर्णं भवति। तस्मात् वेदाङ्गानि केवलं सहायकशास्त्राणि न, अपि तु वेदविद्यायाः अनिवार्याधाराः सन्ति। अद्यतनसन्दर्भे अपि वेदाङ्गानां स्वरूपं न केवलं ऐतिहासिकं, अपि तु प्रासंगिकं अपि अस्ति। ध्वनिविज्ञानं शिक्षाशास्त्रस्य, भाषाविज्ञानं व्याकरणस्य, व्युत्पत्तिशास्त्रं निरुक्तस्य, काव्यशास्त्रं छन्दसः, समाजशास्त्रं कल्पस्य, खगोलविज्ञानं ज्योतिषस्य च आधुनिकरूपेण दृश्यते। अतः वेदाङ्गानि प्राचीनज्ञानस्य अवशेषाः न, अपि तु आधुनिकविज्ञानस्य मूलप्रेरणास्त्रोतांसि अपि सन्ति। वेदाङ्गानां स्वरूपं सम्यक् अवगम्य, तेषां अध्ययनं कृत्वा, मानवः न केवलं वेदज्ञानं सम्यक् अधिगच्छति, अपि तु स्वस्य बौद्धिकं, नैतिकं, सांस्कृतिकं च विकासं साधयति। अतः वेदाङ्गानि भारतीयज्ञानपरम्परायाः जीवनरेखाः सन्ति, येन वेदविद्या निरन्तरं प्रवहति, विकसितं भवति, तथा विश्वमानवसमाजाय प्रकाशं ददाति।

शिक्षा — स्वरविज्ञानम्

शिक्षा वेदाङ्गानां प्रथमा, अत्यन्तमहत्त्वपूर्णा च शाखा अस्ति। अस्याः प्रमुखं लक्ष्यं ध्वनिशुद्धेः संरक्षणम्, स्वरविन्यासस्य यथार्थता, तथा वर्णोच्चारणस्य परिपूर्णता च सुनिश्चितम् अस्ति। वेदाध्ययनस्य मूलाधारः श्रुति-परम्परा अस्ति, यस्यां ज्ञानं गुरोः मुखात् शिष्यस्य कर्णं प्रति संप्रेष्यते। अस्यां परम्परायां ध्वनिः एव प्रमुखः साधनम् अस्ति। यदि ध्वनौ, स्वरप्रयोगे, अथवा उच्चारणे किञ्चित् अपि दोषः जायते, तर्हि मन्त्रस्य अर्थः विकृतः भवेत्, फलतः तस्य प्रयोजनम् अपि नष्टं स्यात्। अतः शिक्षाशास्त्रं वेदाध्ययनस्य आधारशिला इव प्रतिष्ठितम् अस्ति। शिक्षाशास्त्रे वर्णानां स्वरूपं, उच्चारणस्थानम्, प्रयत्नभेदः, तथा ध्वनिनिर्माणप्रक्रिया विस्तरेण निरूप्यते। कण्ठ्य, तालव्य, मूर्धन्य, दन्त्य, ओष्ठ्य इत्यादयः वर्णाः स्वस्वस्थानविशेषेण व्यवस्थिताः सन्ति। प्रत्येकस्य वर्णस्य उच्चारणे विशिष्टः प्रयत्नः अपेक्षितः भवति। एतेषां सूक्ष्मभेदानां अवगमेन एव शुद्धोच्चारणं सम्भवति। शिक्षा एतान् सर्वान् पक्षान् व्यवस्थिततया शिक्षयति, येन वेदपाठः निर्दोषः, शुद्धः च भवति। स्वराणां विषयः शिक्षायां विशेषतया महत्त्वपूर्णः अस्ति। वेदेषु त्रिविधाः स्वराः निर्दिष्टाः सन्ति—उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः च। उदात्तः उच्चस्वरयुक्तः, अनुदात्तः

निम्नस्वरयुक्तः, स्वरितः तयोः मिश्ररूपः इति उच्यते। एतेषां स्वरभेदानां सूक्ष्मपरिवर्तनम् अपि मन्त्रार्थे गभीरं प्रभावं जनयति। यदि उदात्तः अनुदात्तरूपेण उच्चार्यते, अथवा स्वरितस्य स्थानं परिवर्तते, तर्हि वाक्यार्थः अन्यथा भवितुम् अर्हति। अतः स्वरशुद्धिः वेदपाठस्य प्राणतत्त्वम् अस्ति। मात्राभेदः अपि शिक्षाशास्त्रे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति। ह्रस्वस्वराः, दीर्घस्वराः, प्लुतस्वराः च कालपरिमाणेन भिन्नाः भवन्ति। एतेषां मात्राणां सम्यगुपयोगः लयतालं, अर्थप्रकाशनं च सुनिश्चितं करोति। यदि ह्रस्वः दीर्घतया उच्चार्यते, अथवा दीर्घः ह्रस्वतया, तर्हि ध्वन्यात्मकसौन्दर्यं नश्यति, अर्थदोषः अपि जायते। अतः मात्रानुशासनं शिक्षायाः प्रमुखः अङ्गः अस्ति। बलप्रयोगः, साम, तथा स्वरसंयोगः अपि शिक्षाशास्त्रे विवेच्यन्ते। केषाञ्चन वर्णानां उच्चारणे अधिकबलस्य आवश्यकता भवति, अन्येषां तु मन्दप्रयत्नेन एव सिद्धिः भवति। एतेषां सूक्ष्मनियमाः वेदपाठस्य सौन्दर्यं, सामञ्जस्यं च रक्षन्ति। शिक्षाशास्त्रं न केवलं ध्वनिशुद्धिं स्थापयति, अपि तु पाठस्य संगीतात्मकतां अपि संरक्षति।

प्राचीनभारते शिक्षाशास्त्रस्य अभ्यासः गुरुकुलव्यवस्थायां अत्यन्तं सूक्ष्मतया क्रियते स्म। छात्राः दीर्घकालपर्यन्तं केवलं श्रवणं, अनुच्चारणं, पुनरावृत्तिं च कुर्वन्ति स्म। गुरवः स्वरभेदान्, उच्चारणस्य सूक्ष्मतत्त्वानि, मात्राविन्यासं च पुनः पुनः शिक्षयन्ति स्म। एषा परम्परा वेदपाठस्य अक्षुण्णतां सहस्राब्दपर्यन्तं संरक्षितवती। अस्याः परम्परायाः मूलं शिक्षाशास्त्रमेव अस्ति। शिक्षाशास्त्रस्य महत्त्वं केवलं वेदाध्ययनपर्यन्तं सीमितं न अस्ति। अस्य प्रभावः भाषाशुद्धौ, वाक्प्रवाहे, श्रवणकौशले, तथा मानसिकैकाग्रतायां अपि दृश्यते। यः जनः शिक्षाशास्त्रस्य अभ्यासं करोति, सः ध्वनिविश्लेषणे निपुणः भवति, तस्य उच्चारणं स्पष्टं, प्रभावशाली च भवति। एवं सः अन्येषां वचांसि अपि सूक्ष्मतया अवगन्तुं समर्थः भवति। अद्यतनसन्दर्भे अपि शिक्षाशास्त्रस्य प्रासंगिकता अविचलिता अस्ति। आधुनिकध्वनिविज्ञानं, भाषाविज्ञानं च शिक्षाशास्त्रस्य सिद्धान्तैः प्रेरितानि दृश्यन्ते। उच्चारणशुद्धिः, ध्वनिसंरचना, स्वरविन्यासः इत्यादयः विषयाः अद्यापि भाषाशास्त्रे महत्त्वपूर्णाः सन्ति। अतः शिक्षा न केवलं प्राचीनविद्या, अपि तु आधुनिकज्ञानस्य अपि आधारभूता शाखा अस्ति। अन्ततः उक्तं शक्यते यत् शिक्षा वेदाङ्गानां प्रमुखतमं साधनम् अस्ति, यत् वेदपाठस्य शुद्धतां, अर्थस्य स्पष्टतां, परम्परायाः निरन्तरत्वं च सुनिश्चितं करोति। अस्याः अध्ययनं विना वेदज्ञानं न केवलं अपूर्णं, अपि तु विकृतं भवितुम् अर्हति। अतः शिक्षाशास्त्रं वेदविद्यायाः प्राणस्वरूपं, आधारस्तम्भः, तथा ज्ञानपरम्परायाः रक्षकः इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

कल्पः — विधिविधानशास्त्रम्

कल्पः वेदाङ्गानां द्वितीयं, अत्यन्तोपयोगि च शास्त्रम् अस्ति। अस्य स्वरूपं विधिविधानप्रधानम्, यत्र वैदिकजीवनस्य आचारसंहिता, यज्ञकर्मणां नियमाः, संस्काराणां विधानानि, सामाजिकधर्मस्य मर्यादाः च विस्तरेण निरूप्यन्ते। “कल्प” इति शब्दः “समुचितविधानम्”, “नियमपूर्वकं आचरणम्”, “कर्तव्यस्य यथोचितरूपेण संपादनम्” इत्यादीन् अर्थान् बोधयति। अतः कल्पशास्त्रं तत्तदाचारस्य सुसंगठितं मार्गदर्शनं करोति, येन मानवजीवनं अनुशासितं, सुसंतुलितं च भवति। वेदेषु प्रतिपादिताः यज्ञाः, होमाः, तथा विविधाः कर्मप्रकाराः अत्यन्तं सूक्ष्मविधानैः संयुक्ताः सन्ति। एतेषां यथाविधि आचरणं विना तेषां फलप्राप्तिः न सम्भवति। अतः एतेषां सर्वेषां कर्मणां विधिपूर्वकं निरूपणं कल्पशास्त्रे क्रियते। अत्र प्रत्येकस्य कर्मणः कालः, स्थानम्, उपकरणानि, मन्त्रप्रयोगः, आहुतिपद्धतिः, तथा कर्तुः आचारः इत्यादयः सूक्ष्मतया निर्दिश्यन्ते। एतादृशेन प्रकारेण कल्पः वेदकर्मणां व्यवहारिकरूपं सुनिश्चितं करोति। कल्पशास्त्रस्य मुख्याः विभागाः त्रयः सन्ति—श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि च। श्रौतसूत्राणि वेदाधारितानां महायज्ञानां विधानं कुर्वन्ति। एते यज्ञाः बहुजनसहभागेन, विशिष्टविधिना च सम्पन्नाः भवन्ति। अग्निष्टोमः, ज्योतिष्टोमः, वैश्वदेवः इत्यादयः यज्ञाः श्रौतसूत्रेषु विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। अत्र ऋत्विजां भूमिका, मन्त्रप्रयोगः, आहुतीनां संख्या, यज्ञवेद्याः निर्माणम् इत्यादीनि सर्वाणि सुस्पष्टतया निर्दिष्टानि सन्ति। गृह्यसूत्राणि तु गार्हस्थ्यजीवनस्य संस्कारान् निरूपयन्ति। जन्मात् आरभ्य मृत्युपर्यन्तं मानवजीवने ये संस्काराः भवन्ति—जातेः नामकरणम्, अन्नप्राशनम्, उपनयनम्, विवाहः, अन्त्येष्टिः इत्यादयः—ते सर्वे गृह्यसूत्रेषु निर्दिष्टाः सन्ति। एते संस्काराः न केवलं धार्मिकमहत्त्वेन युक्ताः, अपि तु सामाजिकजीवनस्य अनुशासनं, मूल्यसंरक्षणं च सुनिश्चितयन्ति। गृह्यसूत्राणि परिवारस्य, समाजस्य च सांस्कृतिकसंरचनायाः आधारभूतानि सन्ति। धर्मसूत्राणि तु व्यापकतरं सामाजिकजीवनं व्यवस्थितं कुर्वन्ति। अत्र वर्णाश्रमव्यवस्था, आचारधर्माः, राजधर्मः, न्यायव्यवस्था, दण्डनीतिः, तथा सामाजिककर्तव्याः इत्यादयः विषयाः सम्यक् निरूप्यन्ते। धर्मसूत्रेषु निर्दिष्टाः नियमाः समाजस्य सुव्यवस्थां, न्यायं, समन्वयं च स्थापयन्ति। अतः धर्मसूत्राणि केवलं धार्मिकग्रन्थाः न, अपि तु सामाजिकव्यवस्थायाः संविधानरूपेण अपि द्रष्टुं शक्यन्ते। कल्पशास्त्रस्य विशेषता अस्ति यत् एतत् सिद्धान्तान् व्यवहाररूपेण परिवर्तयति। वेदेषु यत् ज्ञानं सैद्धान्तिकरूपेण निहितम् अस्ति, तत् कल्पशास्त्रे आचरणरूपेण प्रतिपाद्यते। एतत् शास्त्रं दर्शयति यत् केवलं ज्ञानं न पर्याप्तम्, अपि तु तस्य आचरणं अपि आवश्यकम्। अतः कल्पः ज्ञानस्य क्रियारूपेण अभिव्यक्तिः इति कथ्यते। अस्य शास्त्रस्य

अन्यत् महत्त्वं यत् एतत् अनुशासनं, कर्तव्यबोधं, तथा सामाजिकसामञ्जस्यं जनयति। यः जनः कल्पशास्त्रस्य नियमाः अनुसरति, सः स्वजीवने नियमितः, संयतः, तथा उत्तरदायी भवति। एते गुणाः न केवलं व्यक्तिगतविकासाय, अपि तु समाजस्य स्थायि अपि अत्यन्तं आवश्यकाः सन्ति।

प्राचीनभारते कल्पशास्त्रस्य पालनं अत्यन्तं श्रद्धया क्रियते स्म। यज्ञाः, संस्काराः, तथा सामाजिककर्माणि नियमानुसारं सम्पन्नानि आसन्। अस्य फलरूपेण समाजे एकता, अनुशासनम्, तथा सांस्कृतिकनिरन्तरता दृढतया स्थापिताः आसन्। कल्पशास्त्रं तदा जीवनस्य अविभाज्यः अंशः आसीत्। अद्यतनसन्दर्भे अपि कल्पशास्त्रस्य तत्त्वानि प्रासंगिकानि सन्ति। यद्यपि यज्ञादीनां परम्परा सर्वत्र न दृश्यते, तथापि जीवनस्य अनुशासनम्, कर्तव्यपालनम्, सामाजिकनियमाः, तथा नैतिकमूल्यानि अद्यापि आवश्यकानि सन्ति। कल्पशास्त्रं एतानि तत्त्वानि सुदृढतया प्रतिपादयति। अतः एतत् केवलं प्राचीनविधानम् न, अपि तु जीवनस्य शाश्वतमार्गदर्शकम् अस्ति। एवं दृष्ट्वा स्पष्टं भवति यत् कल्पः वेदाङ्गानां अत्यन्तं व्यावहारिकं, जीवनोपयोगि च अंगम् अस्ति। एतत् वेदज्ञानं व्यवहाररूपेण परिवर्तयति, मानवजीवनं अनुशासितं करोति, समाजं च सुव्यवस्थितं स्थापयति। अतः कल्पशास्त्रं वेदविद्यायाः क्रियात्मकः पक्षः, सांस्कृतिकजीवनस्य आधारस्तम्भः, तथा सामाजिकसामञ्जस्यस्य रक्षकः इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

व्याकरणम् — भाषाशास्त्रम्

व्याकरणं वेदाङ्गानां तृतीयं, अत्यन्तं गम्भीरं च शास्त्रम् अस्ति, यत् भाषायाः स्वरूपं, संरचनां, तथा प्रयोगनियमाः सम्यग् निरूपयति। “व्याकरण” इति शब्दः “वि + आ + कृ” इति धातोः निष्पन्नः, यस्य अर्थः—विशेषण आकृतिं करोति, व्यवस्थिततया रचयति, इति। अतः व्याकरणं तद् शास्त्रम् अस्ति यत् शब्दानां निर्माणप्रक्रियां, रूपपरिवर्तनानि, वाक्यसंरचनां च नियमबद्धतया दर्शयति। भाषायाः शुद्धता, स्पष्टता, तथा यथार्थबोधः व्याकरणस्य आधारपरम्परया एव सम्भवति। वेदेषु प्रयुक्ता भाषा अत्यन्तं प्राचीना, सूक्ष्मार्थगर्भा च अस्ति। तत्र शब्दानां रूपाणि, विभक्तयः, प्रत्ययाः, धातवः, समासाः च विशिष्टनियमैः नियन्त्रिताः सन्ति। यदि एते नियमाः न ज्ञायन्ते, तर्हि वेदवाक्यानां यथार्थबोधः न सम्भवति। अतः व्याकरणं वेदाध्ययनस्य अनिवार्यसाधनम् अस्ति। एतत् न केवलं शब्दानां बाह्यरूपं दर्शयति, अपि तु तेषां आन्तरिकसंरचनां, अर्थसंबन्धं च प्रकाशयति। व्याकरणशास्त्रे धातवः प्रमुखं स्थानं धारयन्ति। धातवः शब्दनिर्माणस्य मूलम् इति मन्यन्ते। धातोः विभिन्नप्रत्ययानां योगेन नानारूपाणि शब्दाः निर्मायन्ते। उदाहरणतया, एकस्मात् धातोः अनेकानि नामरूपाणि, क्रियारूपाणि च उत्पद्यन्ते। एषा प्रक्रिया व्याकरणेन एव नियन्त्रयते। एवं विभक्तिप्रयोगः, लकारभेदः, पुरुषवचननिर्णयः इत्यादयः सर्वे नियमाः व्याकरणे निर्दिष्टाः सन्ति। वाक्यरचना अपि व्याकरणस्य महत्वपूर्णः अंशः अस्ति। शब्दानां यथास्थानं संयोजनं विना वाक्यस्य अर्थः अस्पष्टः भवति। कर्ता, कर्म, क्रिया, विशेषणम् इत्यादीनां समुचितव्यवस्था वाक्यार्थस्य स्पष्टतां सुनिश्चितं करोति। व्याकरणं एतान् नियमबद्धतया व्यवस्थितान् करोति, येन भाषा सुसंगठिता, सुस्पष्टा च भवति। वेदेषु वाक्यानां रचना विशेषतया सूक्ष्मा अस्ति, अतः तेषां बोधाय व्याकरणस्य ज्ञानं अत्यावश्यकम् अस्ति। व्याकरणस्य अन्यत् महत्वपूर्णं पक्षं शब्दशुद्धिः अस्ति। यदि शब्दस्य रूपं, प्रत्ययः, वा प्रयोगः अशुद्धः भवति, तर्हि सम्पूर्णस्य वाक्यस्य अर्थः विकृतः भवेत्। अतः व्याकरणं भाषायाः शुद्धतां रक्षति, यत् ज्ञानप्रसारणे अत्यन्तं आवश्यकम् अस्ति। विशेषतः वेदपाठे, यत्र प्रत्येकः शब्दः पवित्रः, अर्थगर्भः च अस्ति, तत्र व्याकरणस्य भूमिका अनिवार्या भवति। व्याकरणं केवलं भाषाशास्त्रं न, अपि तु बौद्धिकविकासस्य अपि एकं प्रमुखं साधनम् अस्ति। अस्य अध्ययनं मनसः विश्लेषणशक्तिं, तर्कक्षमतां, सूक्ष्मविचारशक्तिं च विकसितं करोति। यः व्याकरणस्य अभ्यासं करोति, सः नियमबद्धतया चिन्तयितुं, तर्कयुक्तं निर्णयं कर्तुं, तथा जटिलविषयान् अपि स्पष्टतया अवगन्तुं समर्थः भवति। अतः व्याकरणं ज्ञानस्य न केवलं माध्यमम्, अपि तु बुद्धेः परिष्कारस्य साधनम् अपि अस्ति।

प्राचीनभारते व्याकरणशास्त्रं अत्यन्तं विकसितम् आसीत्। आचार्यैः सूक्ष्मतया नियमाः निरूपिताः, ये अद्यापि भाषाशास्त्रस्य आदर्शरूपेण स्वीकृताः सन्ति। व्याकरणस्य परम्परा न केवलं वेदाध्ययनं सुलभं कृतवती, अपि तु सम्पूर्णभारतीयभाषाणां विकासे अपि महान् योगदानं दत्तवती। अद्यतनकाले अपि व्याकरणस्य महत्त्वं न न्यूनम् अस्ति। भाषाविज्ञानम्, अनुवादशास्त्रम्, साहित्यनिर्माणम्, संवादकला च सर्वे व्याकरणस्य आधारपरम्परया एव स्थिताः सन्ति। यदि भाषा शुद्धा, सुव्यवस्था च अस्ति, तर्हि संप्रेषणं सुस्पष्टं, प्रभावी च भवति। अतः व्याकरणं आधुनिकसन्दर्भे अपि अत्यन्तं प्रासंगिकम् अस्ति। वेदाङ्गरूपेण व्याकरणस्य विशेषमहत्त्वं तत्र दृश्यते यत् एतत् वेदवाक्यानां यथार्थं उद्घाटयति। शब्दानां सूक्ष्मभेदान्, रूपपरिवर्तनानि, तथा वाक्यसंरचनां ज्ञात्वा एव वेदानां गूढार्थः अवगन्तुं शक्यते। अतः व्याकरणं वेदविद्यायाः प्रकाशकः, तस्य बोधस्य मुख्योपायः च अस्ति। व्याकरणं भाषायाः आत्मा इव अस्ति। यथा आत्मा शरीरं संचालयति, तथैव

व्याकरणं भाषां व्यवस्थिततया संचालयति। एतत् न केवलं वेदाध्ययनस्य आधारः, अपि तु मानवबुद्धेः विकासस्य, ज्ञानप्रसारणस्य, तथा सांस्कृतिकसंरक्षणस्य अपि प्रमुखः स्तम्भः अस्ति। अतः व्याकरणशास्त्रस्य अध्ययनं सर्वेषां ज्ञानान्वेषिणां अनिवार्यम् इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

निरुक्तम् — शब्दव्युत्पत्तिविज्ञानम्

निरुक्तं वेदाङ्गानां चतुर्थं, गूढार्थप्रकाशकं च शास्त्रम् अस्ति। अस्य मुख्यं प्रयोजनं शब्दानां मूलार्थस्य, व्युत्पत्तेः, तात्पर्यस्य च अन्वेषणं कर्तुम्। “निरुक्तम्” इति पदं “नि + √वच् (उक्तेः)” इति धातोः निष्पन्नं मन्यते, यस्य अभिप्रायः—निश्चिततया कथनम्, स्पष्टव्याख्या, अथवा गूढार्थस्य उद्घाटनम्—इति। अतः निरुक्तं तद् शास्त्रम् अस्ति, यत् वेदेषु प्रयुक्तानां दुर्बोधानां, अप्रचलितानां, तथा प्रतीकात्मकानां शब्दानां यथार्थार्थं प्रकाशयति। वेदेषु बहवः शब्दाः सन्ति ये अद्यतनप्रयोगे न दृश्यन्ते, अथवा येषां अर्थः कालान्तरपरिवर्तनेन आच्छादितः जातः। एते शब्दाः प्रायः बह्वर्थकाः, रूपकात्मकाः, अथवा दार्शनिकगाम्भीर्ययुक्ताः भवन्ति। यदि तेषां मूलव्युत्पत्तिः, धात्वर्थः, तथा प्रयोगसन्दर्भः न ज्ञायते, तर्हि वेदमन्त्राणां यथार्थबोधः कठिनः भवति। अत्रैव निरुक्तशास्त्रस्य आवश्यकता अनुभूयते। निरुक्तं शब्दस्य मूलधातुं, प्रत्ययान्, उपसर्गान्, तथा तेषां परस्परसंबन्धं विश्लेष्य तस्य गूढार्थं उद्घाटयति। निरुक्तशास्त्रे धात्वर्थः विशेषमहत्त्वं धारयति। प्रत्येकः शब्दः कस्यचित् धातोः निष्पन्नः इति मान्यते, तथा तस्य मूलधातोः अर्थः शब्दस्य व्यापकं तात्पर्यं सूचयति। उदाहरणतया, यदि कश्चित् शब्दः “गम्” इति धातोः निष्पन्नः अस्ति, तर्हि तस्य गतिसम्बन्धः कश्चन अर्थः भविष्यति। एवं प्रकारेण धात्वर्थज्ञानं शब्दस्य गहनार्थं प्रकाशयति। निरुक्तं एतादृशं विश्लेषणं कृत्वा वेदवाक्यानां सूक्ष्मार्थं स्पष्टं करोति। निरुक्तस्य अन्यः महत्त्वपूर्णः पक्षः संदर्भविवेचनम् अस्ति। कश्चित् शब्दः विभिन्नेषु प्रसङ्गेषु विभिन्नार्थं ददाति। अतः केवलं शब्दकोशीयार्थः पर्याप्तः न भवति; अपि तु तस्य प्रयोगसन्दर्भः अपि ज्ञेयः भवति। निरुक्तं अयं संदर्भविश्लेषणं कृत्वा यथार्थनिर्णयं करोति। एतत् शास्त्रं दर्शयति यत् भाषा केवलं शब्दसमूहः न, अपि तु सन्दर्भानुगुणं परिवर्तमाना एकजीवितपरम्परा अस्ति। वेदेषु अनेकाः शब्दाः प्रतीकात्मकाः अपि सन्ति, ये प्रत्यक्षार्थात् भिन्नं गूढार्थं बोधयन्ति। देवतानाम् नामानि, प्राकृतिकतत्त्वानि, तथा आध्यात्मिकसंकल्पनाः प्रायः रूपकात्मकभाषया व्यक्ताः भवन्ति। निरुक्तं एतानि प्रतीकानि विविच्य तेषां दार्शनिकं, आध्यात्मिकं च तात्पर्यं उद्घाटयति। अतः एतत् शास्त्रं केवलं भाषाविज्ञानस्य क्षेत्रे न, अपि तु दर्शनशास्त्रस्य क्षेत्रे अपि महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति। निरुक्तस्य अध्ययनं जिज्ञासाशक्तिं, अनुसन्धानवृत्तिं च प्रोत्साहयति। यः विद्यार्थी शब्दानां मूलार्थं ज्ञातुम् इच्छति, सः केवलं उपरि न तिष्ठति, अपि तु गहनतया चिन्तयति, प्रश्नान् पृच्छति, तथा सत्यस्य अन्वेषणं करोति। एषा प्रवृत्तिः ज्ञानविकासस्य मूलं भवति। अतः निरुक्तं न केवलं शब्दार्थप्रकाशकं शास्त्रम्, अपि तु अनुसन्धानपरम्परायाः प्रेरकः अपि अस्ति।

प्राचीनभारते निरुक्तशास्त्रस्य अत्यन्तं महत्त्वं आसीत्। विद्वांसः वेदमन्त्राणां व्याख्याने अस्य शास्त्रस्य आश्रयं गृह्णन्ति स्म। एतेन वेदज्ञानं न केवलं संरक्षितं, अपि तु अधिकगाम्भीरतया अवगतम् अपि अभवत्। निरुक्तं वेदानां गूढार्थस्य उद्घाटनं कृत्वा तेषां तत्त्वज्ञानं प्रकाशयति। अद्यतनसन्दर्भे अपि निरुक्तस्य प्रासंगिकता दृश्यते। आधुनिकभाषाविज्ञाने, व्युत्पत्तिशास्त्रे, शब्दकोशनिर्माणे च निरुक्तस्य सिद्धान्ताः प्रत्यक्षतया उपयुज्यन्ते। शब्दानां इतिहासः, अर्थपरिवर्तनं, तथा भाषाविकासः—एते सर्वे विषयाः निरुक्तपरम्परया सम्बद्धाः सन्ति। अतः निरुक्तं प्राचीनशास्त्रम् इति केवलं न मन्यते, अपि तु आधुनिकज्ञानपरम्परायाः अपि आधारभूततत्त्वम् अस्ति। वेदाङ्गरूपेण निरुक्तस्य विशेषमहत्त्वं तत्र दृश्यते यत् एतत् वेदवाक्यानां अन्तर्निहितं तत्त्वं प्रकाशयति। शब्दानां केवलं बाह्यार्थः न, अपि तु तेषां अन्तर्गूढं दार्शनिकं सन्देशं अपि निरुक्तेन अवगम्यते। अतः निरुक्तं वेदविद्यायाः दीपः इव अस्ति, यः अज्ञानतमः निवारयति, ज्ञानप्रकाशं प्रसारयति। निरुक्तं वेदाङ्गानां एकं अनिवार्यं, अत्यन्तं सूक्ष्मं च अङ्गम् अस्ति। एतत् शब्दानां रहस्यानि उद्घाटयति, वेदानां गूढार्थं प्रकाशयति, तथा अध्येतॄणां बुद्धिविकासं प्रोत्साहयति। अतः निरुक्तशास्त्रस्य अध्ययनं विना वेदज्ञानं अपूर्णं भवति। एतत् शास्त्रं न केवलं भाषायाः गूढतां उद्घाटयति, अपि तु मानवचिन्तनस्य गाम्भीर्यं अपि प्रकाशयति।

छन्दः — लयशास्त्रम्

छन्दः वेदाङ्गं मन्त्राणां मात्रावृत्तानां च अध्ययनं करोति। वेदेषु मन्त्राः विभिन्नछन्दोभिः संयोजिताः सन्ति। छन्दः मन्त्राणां लयतालसौन्दर्यं रक्षति। अस्य ज्ञानं वेदपाठस्य स्मरणं सुलभं करोति।

ज्योतिषम् — कालविज्ञानम्

छन्दः वेदाङ्गानां पञ्चमं, सौन्दर्यप्रधानं स्मरणसुलभीकरणकर्तृ च शास्त्रम् अस्ति। “छन्दः” इति पदं लयतालसौन्दर्यस्य, मात्रानुशासनस्य, वृत्तनियमस्य च बोधकं भवति। अस्य प्रमुखं कार्यं वेदेषु निहितानां मन्त्राणां छन्दोरचनां, मात्राविन्यासं, अक्षरगणनां, तथा लयसमन्वयं निरूपयितुम् अस्ति। वेदाः यद्यपि ज्ञानप्रधानाः, तथापि तेषां प्रस्तुतेः स्वरूपं काव्यमयम्, लयात्मकं च अस्ति। एषा लयात्मकता छन्दशास्त्रस्य नियमैः एव संरक्ष्यते। वेदेषु मन्त्राः न केवलं साधारणवाक्यरूपेण, अपि तु विशिष्टछन्दोभिः बद्धाः सन्ति। गायत्री, अनुष्टुप्, त्रिष्टुप्, जगती इत्यादयः प्रमुखाः छन्दांसि भवन्ति। प्रत्येकस्य छन्दसः स्वकीयः मात्राविन्यासः, अक्षरसंख्या, लयविशेषः च अस्ति। यथा गायत्रीछन्दः चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तः, त्रिपादविभक्तः च भवति; त्रिष्टुप् छन्दः चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्मकः इति प्रसिद्धः। एते नियमाः केवलं गणनात्मकाः न, अपि तु ध्वन्यात्मकसौन्दर्यस्य, मन्त्रोच्चारणस्य सामञ्जस्यस्य च मूलकारणानि सन्ति। छन्दशास्त्रे “मात्रा” इति तत्त्वं विशेषतया महत्त्वपूर्णम् अस्ति। ह्रस्वस्वरः एकमात्रिकः, दीर्घस्वरः द्विमात्रिकः, प्लुतस्वरः त्रिमात्रिकः इति परिगण्यते। एतेषां मात्राणां सम्यग्विन्यासः लयतालं सुसंगतं करोति। यदि मात्रासन्तुलनं भङ्गं गच्छति, तर्हि छन्दः दोषयुक्तः भवति, मन्त्रोच्चारणस्य माधुर्यं च नश्यति। अतः छन्दशास्त्रं मात्रानुशासनस्य सूक्ष्मनियमैः परिपूर्णम् अस्ति। लयः, तालः, तथा गतिक्रमः अपि छन्दशास्त्रस्य मूलतत्त्वानि सन्ति। मन्त्रोच्चारणे यः नियमितः ध्वनिप्रवाहः, आरोह-अवरोहसमन्वितः स्वरक्रमः, तथा समयबद्धः पाठः दृश्यते, सः छन्दसः प्रभावेन एव सम्भवति। एषा लयात्मकता केवलं श्रवणसौन्दर्यं न जनयति, अपि तु मानसिकैकाग्रतां, अन्तःकरणशुद्धिं च वर्धयति। अतः छन्दः आध्यात्मिकानुभवस्य अपि एकं साधनम् इति मन्यते। छन्दशास्त्रस्य अन्यत् महत्त्वपूर्णं पक्षं स्मरणसुलभता अस्ति। वेदाः प्राचीनकाले दीर्घकालपर्यन्तं केवलं मौखिकपरम्परायां संरक्षिताः आसन्। छन्दोबद्धरचना मन्त्राणां कण्ठस्थीकरणे अत्यन्तं सहायकः अभवत्। यः मन्त्रः लयबद्धः, सः सहजतया स्मृतौ स्थातुं शक्नोति। अतः छन्दः वेदपरम्परायाः संरक्षणे अपि अत्यन्तं योगदानं दत्तवान्। छन्दः केवलं वेदेषु एव न, अपि तु समग्रभारतीयकाव्यपरम्परायां अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। महाकाव्यानि, स्तोत्राणि, गीतेषु, नाटकेषु च छन्दसः विविधाः प्रयोगाः दृश्यन्ते। एतेषां सर्वेषां मूलं वेदाङ्गरूपेण स्थापितं छन्दशास्त्रमेव अस्ति। अतः छन्दः भारतीयसाहित्यस्य सौन्दर्यपरम्परायाः आधारभूततत्त्वम् अस्ति। प्राचीनविद्वान्सः छन्दशास्त्रस्य सूक्ष्मतत्त्वानि अत्यन्तं परिशील्य व्यवस्थितवन्तः। अक्षरगणना, गणविन्यासः, यति, गति, विरामः इत्यादयः नियमाः निश्चिताः, ये अद्यापि काव्यरचनायां प्रयुज्यन्ते। एते नियमाः न केवलं सौन्दर्यं वर्धयन्ति, अपि तु रचनायाः अनुशासनं अपि स्थापयन्ति। अद्यतनसन्दर्भे अपि छन्दशास्त्रस्य महत्त्वं न क्षीयते। संगीतशास्त्रे, काव्यलेखने, नाट्यकले च लयतालनियमाः अत्यन्तं आवश्यकाः सन्ति। छन्दः आधुनिकसाहित्ये अपि रचनात्मकतां, सौन्दर्यं, तथा प्रभावकारितां वर्धयति। अतः एतत् शास्त्रं कालान्तरपरिवर्तनेऽपि स्वप्रासंगिकतां न जहाति। वेदाङ्गरूपेण छन्दसः विशेषमहत्त्वं तत्र दृश्यते यत् एतत् वेदमन्त्राणां मूलस्वरूपं रक्षति। यदि छन्दोभेदः जायते, तर्हि मन्त्रस्य लयः, अर्थः, तथा प्रभावः अपि परिवर्तते। अतः छन्दः वेदपाठस्य शुद्धतां, सामञ्जस्यं, तथा प्रभावकारितां च सुनिश्चितं करोति। अन्ततः उक्तुं शक्यते यत् छन्दः वेदाङ्गानां एकं सौन्दर्यमयम्, अत्यावश्यकं च अङ्गम् अस्ति। एतत् मन्त्राणां लयतालं रक्षति, स्मरणं सुलभं करोति, तथा काव्यपरम्परायाः आधारं स्थापयति। अतः छन्दशास्त्रस्य अध्ययनं न केवलं वेदज्ञानस्य, अपि तु साहित्यसौन्दर्यस्य, मानसिकविकासस्य च अपि अत्यन्तं आवश्यकम् अस्ति।

वेदाङ्गानां समष्टिमहत्त्वम्

वेदाङ्गानां समष्टिः वेदविद्यायाः सम्यगधिगमे अत्यन्तमहत्त्वपूर्णा, अविभाज्यां च भूमिकां निर्वहति। वेदाः यद्यपि ज्ञानस्य अमृतस्रोतः सन्ति, तथापि तेषां यथार्थबोधः केवलं पाठमात्रेण न सम्भवति; अपि तु तेषां सम्यक् अवगमाय सहायकतत्त्वानां समन्वयः अपेक्षितः भवति। एते सहायकतत्त्वानि एव वेदाङ्गानि इति प्रसिद्धानि। एतेषां षट् वेदाङ्गानां समुचितसमन्वयेन वेदज्ञानं स्पष्टतां, पूर्णतां, तथा व्यवहारिकतां च प्राप्नोति। शिक्षा वेदाङ्गानां प्रथमं साधनम् अस्ति, यत् शुद्धोच्चारणस्य आधारं स्थापयति। ध्वनिशुद्धिः, स्वरविन्यासः, मात्रासन्तुलनं च शिक्षया नियन्त्र्यन्ते। यदि मन्त्राणां उच्चारणे दोषः भवति, तर्हि तेषां अर्थः अपि परिवर्तते। अतः शिक्षया वेदपाठस्य मूलशुद्धिः सुनिश्चिता भवति। व्याकरणं तु शब्दरचनायाः, वाक्यसंरचनायाः च नियमैः वेदवाक्यानां यथार्थार्थं प्रकाशयति। व्याकरणविना शब्दानां परस्परसंबन्धः न ज्ञायते, फलतः अर्थबोधः अस्पष्टः भवति। निरुक्तं वेदाङ्गं शब्दानां गूढार्थस्य उद्घाटनं करोति। वेदेषु प्रयुक्ताः बहवः शब्दाः प्राचीनाः, प्रतीकात्मकाः च सन्ति, येषां अर्थः सामान्यदृष्ट्या न सुलभः भवति। निरुक्तेन तेषां व्युत्पत्तिः, तात्पर्यं च ज्ञायते, येन वेदवाक्यानां गाम्भीर्यं अवगन्तुं शक्यते। छन्दः मन्त्राणां लयतालसौन्दर्यं रक्षति, तथा स्मरणसुलभतां जनयति। लयबद्धरूपेण रचिताः मन्त्राः सहजतया कण्ठस्थाः भवन्ति, अतः छन्दः वेदपरम्परायाः संरक्षणे अपि महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति। कल्पः वेदज्ञानस्य व्यवहारिकं रूपं प्रस्तुतयति। यज्ञाः, संस्काराः,

तथा सामाजिककर्तव्याः कल्पशास्त्रे निर्दिष्टाः भवन्ति। एतेन ज्ञानं केवलं सैद्धान्तिकं न भवति, अपि तु आचरणरूपेण जीवनस्य अङ्गं भवति। ज्योतिषं तु कालज्ञानस्य निर्धारणं करोति। यज्ञानां, संस्काराणां च उचितकालः ज्योतिषेण एव निश्चितः भवति। अतः एतत् वेदाङ्गं कर्मणां समयसामञ्जस्यं सुनिश्चितं करोति। एतेषां सर्वेषां वेदाङ्गानां समन्वयः वेदाध्ययनस्य समग्रतां प्रकटयति। यदि केवलं शिक्षा भवेत्, परन्तु व्याकरणं न स्यात्, तर्हि उच्चारणं शुद्धं स्यात्, किन्तु अर्थबोधः न सुलभः भवेत्। यदि व्याकरणं स्यात्, परन्तु निरुक्तं न स्यात्, तर्हि शब्दार्थः ज्ञायेत, परन्तु गूढार्थः न उद्घाट्येत। यदि छन्दः न स्यात्, तर्हि स्मरणं कठिनं भवेत्; यदि कल्पः न स्यात्, तर्हि ज्ञानस्य व्यवहारिकता न सिध्येत; यदि ज्योतिषं न स्यात्, तर्हि कर्मणां कालसामञ्जस्यं न भवेत्। अतः एतेषां सर्वेषां परस्परावलम्बित्वं स्पष्टं दृश्यते। वेदाङ्गानि केवलं सहायकशास्त्राणि न, अपि तु वेदविद्यायाः आधारस्तम्भाः सन्ति। एतेषां समष्टिः वेदज्ञानं सुसंगठितं, सुव्यवस्थितं, तथा सुस्पष्टं करोति। यथा भवनस्य स्थैर्यं तस्य आधारस्तम्भैः निर्धारितं भवति, तथैव वेदविद्यायाः स्थैर्यं वेदाङ्गानां सुदृढतया आश्रितम् अस्ति। यदि एते स्तम्भाः दुर्बलाः स्युः, तर्हि सम्पूर्णज्ञानसंरचना कम्पिता भवेत्। अद्यतनसन्दर्भे अपि वेदाङ्गानां समष्टिमहत्त्वं स्पष्टतया दृश्यते। शिक्षायाः रूपं ध्वनिविज्ञानरूपेण, व्याकरणस्य भाषाविज्ञानरूपेण, निरुक्तस्य व्युत्पत्तिशास्त्ररूपेण, छन्दसः काव्यशास्त्ररूपेण, कल्पस्य सामाजिकविधानरूपेण, ज्योतिषस्य खगोलविज्ञानरूपेण च आधुनिकविज्ञानक्षेत्रेषु प्रतिबिम्बितम् अस्ति। अतः वेदाङ्गानि न केवलं प्राचीनपरम्परायाः अवशेषाः, अपि तु आधुनिकज्ञानव्यवस्थायाः मूलाधाराः अपि सन्ति। एतेषां अध्ययनं मानवस्य बौद्धिकविकासां, तर्कशक्तिं, अनुशासनं, तथा सांस्कृतिकबोधं च संवर्धयति। वेदाङ्गज्ञानं मानवजीवनं सन्तुलितं, सुव्यवस्थितं, तथा मूल्यप्रधानं करोति। अतः एतेषां समष्टिः केवलं शास्त्रीयमहत्त्वेन न, अपि तु जीवनोपयोगितया अपि महत्त्वपूर्णा अस्ति। अन्ततः उक्तुं शक्यते यत् वेदाङ्गानां समष्टिः वेदविद्यायाः प्राणतत्त्वम् अस्ति। एतेषां समन्वयेन एव वेदानां यथार्थबोधः, संरक्षणं, प्रसारणं च सम्भवति। अतः वेदाङ्गानि वेदानां न केवलं अङ्गानि, अपि तु तेषां स्थैर्यस्य, प्रकाशस्य, तथा जीवन्तपरम्परायाः आधारस्तम्भाः सन्ति।

आधुनिकसन्दर्भे वेदाङ्गानाम् प्रासंगिकता

अद्यतनसमये, यद्यपि विज्ञानप्रौद्योगिकीनां तीव्रविकासः, नवीनज्ञानप्रवाहः, वैश्वीकरणप्रक्रिया च सर्वत्र दृश्यते, तथापि वेदाङ्गानां महत्त्वं न केवलं अवशिष्टम्, अपि तु नवदृष्ट्या अधिकं प्रकाशमानम् अभवत्। वेदाङ्गानि प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परायाः आधारभूततत्त्वानि सन्ति, किन्तु तेषां अन्तर्निहिताः सिद्धान्ताः सार्वकालिकाः, सर्वत्रोपयोगिनः च सन्ति। अतः आधुनिकसन्दर्भे अपि एतेषां प्रासंगिकता सुस्पष्टतया अनुभूयते। शिक्षाशास्त्रस्य तत्त्वानि अद्यतनध्वनिविज्ञानरूपेण विकसितानि दृश्यन्ते। आधुनिकभाषाविज्ञानक्षेत्रे ध्वनिनिर्माणप्रक्रिया, उच्चारणस्थानविवेचनम्, स्वरभेदविश्लेषणम् इत्यादयः विषयाः विस्तरेण अध्ययनं कुर्वन्ति। एते सर्वे विषयाः शिक्षाशास्त्रस्य मूलतत्त्वैः एव प्रेरिताः सन्ति। अद्य भाषाशिक्षणे, वाक्प्रशिक्षणे, सञ्चारकौशले च शुद्धोच्चारणस्य, स्वरसंयमस्य च महत्त्वं यथावत् अस्ति। अतः शिक्षाशास्त्रं आधुनिकध्वनिविज्ञानस्य मूलाधाररूपेण स्वीक्रियते। व्याकरणं तु आधुनिकभाषाविज्ञानस्य, अनुवादशास्त्रस्य, तथा सञ्चारव्यवस्थायाः प्रमुखाधारः अस्ति। यन्तानुवादप्रणाल्यः, भाषाप्रक्रियासम्बद्धाः अनुसन्धानाः, तथा भाषासंशोधनकार्याणि सर्वाणि व्याकरणनियमाधारितानि भवन्ति। यदि व्याकरणनियमाः सुस्पष्टाः न स्युः, तर्हि भाषासञ्चारः असंगतः, अर्थदोषयुक्तः च भवेत्। अतः व्याकरणं अद्यापि ज्ञानप्रसारणस्य, संवादस्य च केन्द्रीयतत्त्वम् अस्ति। निरुक्तशास्त्रस्य प्रभावः आधुनिकव्युत्पत्तिविज्ञाने, शब्दकोशनिर्माणे, भाषाविकासाध्ययने च दृश्यते। शब्दानां इतिहासः, तेषां अर्थपरिवर्तनप्रक्रिया, भाषासम्बन्धाः च अद्यतनशास्त्रेषु गम्भीरतया परीक्ष्यन्ते। एते सर्वे विषयाः निरुक्तस्य मूलसिद्धान्तानां विस्ताररूपेण द्रष्टुं शक्यन्ते। अतः निरुक्तं न केवलं प्राचीनशब्दार्थप्रकाशकं शास्त्रम्, अपि तु आधुनिकभाषाशास्त्रस्य अपि मूलप्रेरणास्त्रोतं अस्ति। छन्दशास्त्रं आधुनिकसाहित्ये, सङ्गीते, नाट्यकले च अद्यापि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। काव्यलेखनस्य, गीतरचनायाः, सङ्गीतस्य च लयतालनियमाः छन्दसः सिद्धान्तैः एव प्रेरिताः भवन्ति। लयबद्धरचना श्रोतॄणां मनसि गाढं प्रभावं जनयति, स्मरणं च सुलभं करोति। अतः छन्दः केवलं वेदकालीनपरम्परा न, अपि तु आधुनिकसर्जनात्मकक्षेत्रेषु अपि जीवन्ततया विद्यमानः अस्ति। कल्पशास्त्रस्य तत्त्वानि आधुनिकसामाजिकविधानरूपेण, नीतिशास्त्ररूपेण, तथा सांस्कृतिकपरम्पराक्षणरूपेण दृश्यन्ते। यद्यपि यज्ञकर्मणां व्यापकप्रयोगः अद्य सर्वत्र न दृश्यते, तथापि अनुशासनम्, कर्तव्यपालनम्, सामाजिककर्तव्यबोधः, संस्कारपरम्परा च अद्यापि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः सन्ति। विवाहसंस्कारः, नामकरणायः, सामाजिकनियमाः च अद्यापि कल्पशास्त्रीयपरम्परायाः प्रभावेन संचालिताः सन्ति।

ज्योतिषं प्राचीनकाले कालगणनाशास्त्ररूपेण प्रतिष्ठितम् आसीत्, यत् अद्यतनखगोलविज्ञानरूपेण विकसितम् अस्ति। ग्रहाणां गतिक्रमः, नक्षत्राणां स्थितिः, कालमापनप्रणाल्यः च आधुनिकविज्ञाने वैज्ञानिकदृष्ट्या विश्लेष्यन्ते। यद्यपि पद्धतयः परिवर्तिताः,

तथापि मूलाधारः निरीक्षणम्, गणना, तथा कालानुशासनम् एव अस्ति, यत् ज्योतिषस्य प्रमुखतत्त्वम् आसीत्। एवं दृष्ट्वा स्पष्टं भवति यत् वेदाङ्गानि केवलं अतीतस्य धरोहराः न, अपि तु आधुनिकज्ञानव्यवस्थायाः मूलाधाराः अपि सन्ति। एतेषां सिद्धान्ताः कालान्तरपरिवर्तनेऽपि स्वप्रासंगिकतां न जहति। अपि तु नूतनरूपेण, नूतनप्रयोगैः सह, एते आधुनिकविज्ञानस्य, शिक्षणपद्धतेः, तथा सांस्कृतिकविकासस्य मार्गदर्शकाः भवन्ति। वेदाङ्गानां अध्ययनं आधुनिकमानवस्य बौद्धिकविकासाय अपि अत्यन्तं उपकारकम् अस्ति। एतेषां माध्यमेन विश्लेषणशक्ति, तर्कशक्ति, अनुशासनबुद्धिः, तथा सृजनात्मकता च विकसितुं शक्यते। एते गुणाः आधुनिकजीवने सर्वत्र अपेक्षिताः सन्ति—शिक्षाक्षेत्रे, अनुसन्धानक्षेत्रे, समाजजीवने च। आधुनिकसन्दर्भे वेदाङ्गानां प्रासंगिकता न केवलं शास्त्रीयदृष्ट्या, अपि तु व्यावहारिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तं महत्वपूर्णा अस्ति। एतेषां ज्ञानं प्राचीनपरम्परां वर्तमानजीवने संयोजयति, तथा भविष्यस्य मार्गं अपि प्रशस्तं करोति। अतः वेदाङ्गानि न केवलं इतिहासस्य अवशेषाः, अपि तु जीवितपरम्परायाः, सततविकासस्य च आधारभूततत्त्वानि सन्ति।

मानवजीवने वेदाङ्गानां योगदानम्

वेदाङ्गानां अध्ययनं मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। एतानि शास्त्राणि केवलं वैदिकग्रन्थानां बोधाय साधनरूपेण न, अपि तु मानवस्य बौद्धिक, नैतिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक च उन्नत्यै अपि उपकारकानि सन्ति। वेदाङ्गज्ञानं मनुष्यस्य चिन्तनप्रणालीं परिष्करोति, तस्य जीवनदृष्टिं विस्तारितां करोति, तथा तं अनुशासितं, सन्तुलितं च जीवनं नयितुं समर्थं करोति।

प्रथमं, वेदाङ्गानां प्रभावः बौद्धिकविकासे दृश्यते। शिक्षाशास्त्रस्य अभ्यासेन ध्वनिशुद्धिः, श्रवणकौशलं, तथा एकाग्रता वर्धते। व्याकरणस्य अध्ययनं तर्कशक्तिं, विश्लेषणकौशलं, तथा सूक्ष्मविचारक्षमतां विकसितं करोति। निरुक्तशास्त्रं शब्दानां गूढार्थानां अनुसन्धानं प्रेरयति, येन जिज्ञासाशक्ति जागरूकता च वर्धते। एतेषां सर्वेषां समन्वयेन मानवस्य बुद्धिः न केवलं ज्ञानग्रहणे समर्था भवति, अपि तु सृजनात्मकतया अपि कार्यं कर्तुं शक्नोति। द्वितीयं, वेदाङ्गानि अनुशासनबुद्धिं संवर्धयन्ति। कल्पशास्त्रस्य नियमाः कर्तव्यपालनं, समयपालनं, तथा नियमानुवर्तनं शिक्षयन्ति। यः जनः एतान् नियमाः अनुसरति, सः स्वजीवने नियमितः, उत्तरदायी, संयमी च भवति। छन्दशास्त्रं अपि लयतालनियमैः मानसिकसमन्वयं, नियमितता च विकसितं करोति। एषा अनुशासनप्रवृत्तिः न केवलं व्यक्तिगतजीवने, अपि तु सामाजिकजीवने अपि अत्यन्तं आवश्यकाः सन्ति। तृतीयं, वेदाङ्गज्ञानं मानवजीवनं सुव्यवस्थितं, सन्तुलितं च करोति। शिक्षया वाणी शुद्धा भवति, व्याकरणेन अभिव्यक्तिः सुस्पष्टा भवति, निरुक्तेन अर्थबोधः गम्भीरः भवति, छन्दसा लयबद्धता प्राप्ता भवति, कल्पेन आचारव्यवस्था नियोज्यते, ज्योतिषेन कालबोधः सुदृढः भवति। एतेषां सर्वेषां समन्वयेन जीवनं सम्यक् संयोजितं, सुसंतुलितं च भवति। चतुर्थं, वेदाङ्गानि नैतिकविकासे अपि महत्त्वपूर्णं योगदानं ददति। कल्पशास्त्रे निर्दिष्टाः आचारधर्माः, सामाजिककर्तव्याः, तथा मर्यादाः मानवं सदाचारिणं, उत्तरदायिनं च कुर्वन्ति। वेदाङ्गानां अध्ययनं केवलं ज्ञानवृद्धिं न करोति, अपि तु मूल्यबोधं अपि सुदृढं करोति। सत्यनिष्ठा, कर्तव्यपरायणता, संयमः, तथा परोपकारबुद्धिः—एते गुणाः वेदाङ्गाध्ययनस्य माध्यमेन विकसिताः भवन्ति। पञ्चमं, एतेषां प्रभावः सांस्कृतिकचेतनायाम् अपि दृश्यते। वेदाङ्गानि भारतीयसंस्कृतेः मूलाधाराः सन्ति, अतः तेषां अध्ययनं सांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणं, संवर्धनं च सुनिश्चितं करोति। यः जनः वेदाङ्गज्ञानं प्राप्नोति, सः स्वसंस्कृतेः मूलतत्त्वानि अवगच्छति, तेषां प्रति श्रद्धां च धारयति। एषा सांस्कृतिकचेतना समाजे एकतां, समन्वयं च स्थापयति। षष्ठं, वेदाङ्गानि आध्यात्मिकविकासे अपि सहायकानि सन्ति। शुद्धोच्चारणं, लयबद्धपाठः, तथा नियमानुसारं आचारपालनं मनसः एकाग्रतां वर्धयन्ति, अन्तःकरणस्य शुद्धिं च जनयन्ति। एतेषां माध्यमेन मानवः आत्मचिन्तनं कर्तुं, स्वस्य अन्तरात्मानं ज्ञातुं, तथा उच्चतरमूल्यानि अंगीकर्तुं समर्थः भवति।

अद्यतनजीवने अपि वेदाङ्गानां योगदानं अविचलितम् अस्ति। भाषाशुद्धिः, तर्कशक्ति, समयव्यवस्थापनम्, अनुशासनम्, तथा नैतिकमूल्यानि—एते सर्वे गुणाः आधुनिकजीवने अत्यन्तं अपेक्षिताः सन्ति। वेदाङ्गज्ञानं एतान् सर्वान् गुणान् विकसितुं समर्थं अस्ति, अतः एतेषां प्रासंगिकता अद्यापि अवश्यं भाविनी अस्ति। वेदाङ्गानि मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासे अनिवार्यं योगदानं ददति। एतानि न केवलं ज्ञानप्रदानं कुर्वन्ति, अपि तु जीवनस्य मार्गदर्शनं कुर्वन्ति, व्यक्तित्वं परिष्कुर्वन्ति, समाजं सुदृढं कुर्वन्ति च। अतः वेदाङ्गज्ञानं मानवस्य उज्वलभविष्यस्य, सन्तुलितजीवनस्य, तथा मूल्यप्रधानसमाजस्य निर्माणे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं साधनम् अस्ति।

निष्कर्षः

अस्मिन् विस्तृतचिन्तने वेदाङ्गानां स्वरूपं, तेषां कार्यं, तथा तेषां समष्टिमहत्त्वं बहुविधदृष्ट्या विवेचितम्। वेदाः यद्यपि ज्ञानस्य मूलस्रोतः सन्ति, तथापि तेषां यथार्थबोधः वेदाङ्गानां साहाय्येन एव सम्भवति। अतः वेदाङ्गानि वेदविद्यायाः अनिवार्याधाराः सन्ति इति निःसंशयं प्रतिपादितम्। शिक्षा वेदपाठस्य शुद्धतां रक्षति, व्याकरणं अर्थबोधस्य स्पष्टतां जनयति, निरुक्तं गूढार्थस्य उद्घाटनं करोति, छन्दः स्मरणसुलभतां वर्धयति, कल्पः जीवनस्य आचारव्यवस्थां सुनिश्चितं करोति, ज्योतिषं कालसामञ्जस्यं स्थापयति। एतेषां सर्वेषां समन्वयेन वेदज्ञानं न केवलं सैद्धान्तिकं, अपि तु व्यवहारिकं, जीवितोपयोगि च भवति। अध्ययनस्य प्रमुखः निष्कर्षः अस्ति यत् वेदाङ्गानां महत्त्वं कालपरिवर्तनेऽपि न क्षीयते। अद्यतनवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये अपि एतेषां तत्त्वानि प्रासंगिकानि सन्ति। आधुनिकध्वनिविज्ञानं, भाषाविज्ञानं, व्युत्पत्तिशास्त्रं, काव्यसंगीतं, सामाजिकविधानं, खगोलविज्ञानं च सर्वाणि वेदाङ्गपरम्परायाः विस्ताररूपेण द्रष्टुं शक्यन्ते। अतः वेदाङ्गानि केवलं प्राचीनशास्त्राणि न, अपि तु आधुनिकज्ञानव्यवस्थायाः मूलाधाराः अपि सन्ति। मानवजीवने अपि वेदाङ्गानां योगदानं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। एतेषां अध्ययनं बौद्धिकविकासं, तर्कशक्तिं, अनुशासनं, नैतिकबोधं, सांस्कृतिकचेतनां च संवर्धयति। वेदाङ्गज्ञानं व्यक्तित्वनिर्माणस्य, समाजसंतुलनस्य, तथा मूल्यप्रधानजीवनस्य आधारः भवति। वर्तमानयुगे, यत्र मानवः भौतिकप्रगतेः मध्ये अपि मानसिकसंतुलनस्य अभावं अनुभवति, तत्र वेदाङ्गानां शिक्षणं मार्गदर्शकं प्रकाशस्तम्भवत् कार्यं करोति। एतेषां सर्वेषां विवेचनानां आधारेण स्पष्टं भवति यत् वेदाङ्गानि वेदविद्यायाः केवलं सहायकानि न, अपि तु तस्य जीवनरेखाः सन्ति। एतेषां संरक्षणं, संवर्धनं, तथा नवपीढ्यां प्रति प्रसारणं अत्यावश्यकम् अस्ति। यदि एतेषां अध्ययनं उपेक्षितं भवेत्, तर्हि न केवलं वेदज्ञानं, अपि तु सम्पूर्णभारतीयसंस्कृतेः आधारः अपि दुर्बलः भवेत्। अतः आवश्यकं यत् शिक्षणसंस्थासु, अनुसन्धानक्षेत्रेषु, तथा सांस्कृतिकपरम्परायां वेदाङ्गानां अध्ययनं प्रोत्साह्यते। आधुनिकप्रौद्योगिकीनां साहाय्येन अपि एतेषां ज्ञानस्य प्रसारः कर्तुं शक्यते। एतेन प्राचीनज्ञानं न केवलं संरक्षितं भविष्यति, अपि तु नवीनसन्दर्भेषु पुनर्जीवितं भविष्यति। अन्ततः निःसंशयं वक्तुं शक्यते यत् वेदाङ्गानि मानवसमाजस्य अमूल्यधरोहराः सन्ति, ये न केवलं अतीतस्य गौरवं वहन्ति, अपि तु वर्तमानस्य मार्गदर्शनं, भविष्यस्य निर्माणं च कुर्वन्ति। अतः एतेषां गम्भीरतया अध्ययनं, संरक्षणं च सर्वेषां कर्तव्यं भवति।

सन्दर्भः

१. ऋग्वेदः
२. यजुर्वेदः
३. सामवेदः
४. अथर्ववेदः
५. तैत्तिरीयसंहिता
६. ऐतरेयब्राह्मणम्
७. शतपथब्राह्मणम्
८. छान्दोग्योपनिषद्
९. बृहदारण्यकोपनिषद्
१०. कठोपनिषद्
११. मुण्डकोपनिषद्
१२. पाणिनिः — अष्टाध्यायी
१३. यास्काचार्यः — निरुक्तम्
१४. पतञ्जलिः — महाभाष्यम्
१५. पिङ्गलाचार्यः — छन्दःशास्त्रम्
१६. लाट्यायनश्रौतसूत्रम्
१७. आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
१८. गौतमधर्मसूत्रम्
१९. बौधायनगृह्यसूत्रम्
२०. कात्यायनश्रौतसूत्रम्

२१. वराहमिहिरः — बृहत्संहिता
२२. आर्यभटः — आर्यभटीयम्
२३. भास्कराचार्यः — सिद्धान्तशिरोमणिः
२४. कालिदासः — रघुवंशम्
२५. भवभूतिः — उत्तररामचरितम्
२६. भरतमुनिः — नाट्यशास्त्रम्
२७. कौटिल्यः — अर्थशास्त्रम्